

PEDAGOGIK AKMEOLOGIYA

xalqaro ilmiy-metodik jurnal

2(2)
2022

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA	6
Омилхон ИСМАЙЛОВ, Александр ПОЛОННИКОВ, Мухиддин БАФАЕВ. Инновационно-ориентированное педагогическое образование Республики Узбекистан: стратегия и тактика развития	6
Shaxlo NURULLAYEVA. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy moslashtirish mexanizmlari.....	12
Nargiza DILOVA, Kimyoxon RAJABOVA. O'zbekiston ta'limining jahon ta'limi bilan integratsiyalashuvida xalqaro baholash dasturlarini qo'llashning ahamiyati	19
Jetkerbay OTEPBERGENOV. Talabalarning murakkab o'quv materiallarini o'zlashtirishda chizmatasviriy modellardan foydalanish mahorati.....	22
Shabon FARMONOVA. Boshlang'ich sinflarda ta'lim mazminini yangilash va ona tili o'qitishni ijodiy tashkil etish	26
Ne'mat SEVINCHOV, Maftuna HALIMOVA. Pedagogik o'lchovlarning tarkibiy qismlari va ularga qo'yiladigan talablar.....	32
Умида МУПТАЗАЕВА. Особенности развития учебно-исследовательских компетенций студентов высших образовательных учреждений в условиях кредитной системы.....	38
Ixtiyor XOLIQOV. Bo'lajak o'qituvchining asosiy kompetentligini rivojlantirish	43
Xasan SIDDIKOV. Oliy ta'limda tarbiyaviy jarayonlarni tashkil etishning innovatsion shakllari.....	46
Muattar ABDULLAXO'JAYEVA. Zamonaviy o'qituvchining pedagogik kompetentligini rivojlantirish.....	50
Perdexan SALIYEVA. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida uchraydigan ayrim muammolar va yechimlar	52
MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM	55
Shuhrat NE'MATOV, Nargiza MIRYUSUPOVA. Malaka oshirish jarayonida maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarlarining kvalitologik kompetentligini shakllantirish imkoniyatlari	60
Асрор ҚОСИМОВ. Бошланғич таълимда ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини ташкил этиш – долзарб педагогик муаммо сифатида	62
Maftuna MAMEDOVA. Maktabgacha ta'lim tashkilotida bola shaxsining rivojlanishida tarbiyaning roli.....	67
Dildora OMONOVA. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kompetentsiyasini shakllantirish va rivojlantirish metodik muammo sifatida.....	70
Manzura KASIMOVA. Maktabgacha ta'limda jonli va jonsiz tabiat bilan tajriba o'tkazishda laboratoriya xonalarini tashkil etish	74
Gulzoda ERGASHEVA. Steam ta'lim texnologiyasi asosida maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berish imkoniyatlari.....	78
Азиза ХУСЕНОВА. Моделирование обучения родному языку путём проектирования образования	82
Шакаржон ҚЎЧҚОРОВА. Бошланғич синф ўқувчиларида таянч компетенцияларни шакллантириш долзарб методик муаммо сифатида	90
Дилшод ДАВРОНОВ. Бошланғич синф ўқиш дарсларида бадиий матн устида ишлашда адабий тушунчаларни шакллантиришнинг илмий-назарий асослари	95
Sobirjon ISMATOV. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish metodikasi	100
FILOLOGIYA VA TILLARNI O'QITISH	105
Qahramon TO'XSANOV. "Masnaviyi ma'naviy"ning o'zbek adabiyotiga ta'siri.....	105
Mexriniso ABUZALOVA, Shahnoza ISLOMOVA. Tibbiyot tili va tibbiy matnlarning psixolingvistik xususiyatlari	111
Илона ИСПАЙЛОВА. Эффективность обучения медицинскому английскому языку при формировании коммуникативных навыков посредством аутентичных фильмов.....	117
Intizor JUMANIYOZOVA. Abdulla Oripov she'riyatida falsafiy-intellektuallik va ekspressivlikning ifodalanishi.....	124
ANIQ VA TABIIY FANLAR	127
Mirzohid DAMINOV, Sabohat HALIMOVA. O'zbekiston, Rossiya Federatsiyasi va Qozog'iston umumiy o'rta ta'lim maktablari 7-sinf fizika darsliklarining qiyosiy tahlili	127

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИШ ДАРСЛАРИДА БАДИИЙ МАТН УСТИДА ИШЛАШДА АДАБИЙ ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ- НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Мақолада тушунча нарсалар ва уларнинг хусусиятлари, ўзаро алоқа муносабатлари тўғрисида бир-бири билан боғланган ҳукм-хулосалардан иборат бўлиши хусусидаги фикр баён этилган. Бирор нарса тўғрисида тушунча ҳосил қилишда шу нарса ҳақида бир қанча ҳукмлар жами шу тушунчанинг мазмунини ташиқ қилади. Бирор нарса тўғрисида қанча ҳукм юрита олсак, тушунчанинг мазмуни ҳам шунчалик бой бўлади. Тушунчанинг моддий ифодаси ва таянчи сўздир. Бадиий адабиётда ҳам сўз бадиий образ яратиш ва образлилик қуролидир. Асарнинг образлилиги ёзувчининг сўз санъатидан қай даражада фойдаланганлигига боғлиқдир.

Калим сўзлар: матн, тушунча, сўз, топшириқ, ифодали ўқиш, нутқ, ўқувчи.

В статье описывается идея о том, что понятие состоит из взаимосвязанных суждений и умозаключений о вещах и их свойствах, отношениях взаимодействия. При создании понимания чего-либо ряд суждений об одной и той же вещи в совокупности составляют содержание этого понятия. Чем больше суждений мы можем вынести о чем-то, тем богаче содержание понятия. Материальным выражением и опорой концепции является слово. В художественной литературе слово также является оружием создания художественного образа и образности. Образность произведения зависит от того, в какой степени писатель использовал искусство слова.

Ключевые слова: текст, концепт, слово, задание, выразительное чтение, речь, читатель.

The article describes the idea that the concept consists of interrelated judgments and conclusions about things and their properties, relations of interaction. When creating an understanding of something, a number of judgments about the same thing together make up the content of this concept. The more judgments we can make about something, the richer the content of the concept. The material expression and support of the concept is the word. In fiction, the word is also a weapon for creating an artistic image and imagery. The imagery of the work depends on the extent to which the writer used the art of words.

Keywords: text, concept, word, task, expressive reading, speech, reader.

Бошланғич таълим тизимида ўқувчиларда болаликдан бадиий адабиётга ҳавас уйғотиш, уларнинг образли тафаккурини ўстириш, кўп жиҳатдан таълим тамойиллари ва методларининг тўғри қўлланилишига боғлиқ. Илмий асосда тўғри танланган метод ўқувчи шахсини ривожлантириш, ақлий фаолиятини фаоллаштириш ва мустақил ижодий фикрлаш қобилиятини шакллантиришда асосий ўрин эгаллайди.

Муаммонинг ҳаётий илдизи шундаки, тадқиқотчи Н.Жўраев ҳақли равишда таъкидлаганидек, «Ҳозирги кунга келиб, билим бериш технологияларининг узлуксиз ортиб бориши билан ўқувчиларда ўқишга нисбатан муносабат ўзгариб, бу билимларнинг барчасини ўзлаштириб олиш имконияти камаймоқда, ўқишга нисбатан қизиқиш сўнмоқда. Шунинг учун уларга бу билимлардан фойдаланиш, уларни қайта тиклаш, ўқишни такомиллаштириш, қайта ишлаш стратегиясини ўргатиш мақсадга мувофиқдир»[1].

Ўқиш методикаси педагогика, психология, она тили, адабиётшунослик маълумотларига ва кенг кўламдаги педагогик тажрибаларга таянади.

Тушунчалар сезги, идрок, тасаввурлар асосида, сўз, нутқ ёрдами билан ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам ўқиш дарсларида ўқувчиларнинг луғат бойлигини ошириш ва нутқини ўстиришга алоҳида аҳамият берилади.

Ўқитишнинг моҳияти ҳам ўқувчиларни тушунчалар билан қуроллантириш орқали таълим мақсадига эришишдан иборатдир. Вокелликдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги тушунчалар ҳар бир кишининг онгида болаликдан бошлаб то умрининг охиригача такомиллашиб боради. Шунинг учун ҳам ўқувчиларда бошланғич синфлардан бошлаб адабий тушунчаларни шакллантириш – синфда ва синфдан ташқари ўқиш дарсларининг асосий вазифаларидан бири, дейиш мумкин.

Ўқиш дарслари бошланғич синф ўқувчиларида ўрганиладиган бадиий асарларни бир-биридан фарқлаш, ёзувчининг ҳаётий

96 воқеаларни қандай воситалар ёрдамида акс эттиргани, қандай адабий қаҳрамонлар яратганини тушуниш, асар қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатига ўз муносабатини билдириш, уларни баҳолай олиш ва тегишли хулоса чиқариш кўникмаларини шакллантиради. Ўқитувчи адабий тушунчаларни ўргатиш жараёнида ифодали ўқиш, матнни ёд олиш, қайта ҳикоя қилиш, савол-топшириқлар устида ишлаш, ижодий ёзма ишлар ёздириш усулларида фойдаланади.

Нутқ маданиятини шакллантириш билан боғлиқ адабий тушунчалар юзасидан ҳосил қилинадиган элементар билимлар орқали ўқувчилар кишиларнинг фикрлари, ҳис-туйғулари ва ички дунёсини ифодалашда бадий нутқнинг аҳамиятини англаб борадилар. Ўқувчиларда адабий тушунчаларни ҳосил қилишда уларнинг бадий адабиёт санъатнинг бир тури эканини англашларига эришиш лозим. Бунинг учун бадий асарда тасвирланган воқеа-ҳодисаларнинг расмда ранглар орқали ифодаланишини намойиш қилиш орқали бадий адабиёт тасвирий санъат каби санъат тури деб тушунириш мумкин. Ҳар иккисида ҳаётий воқеалар акс этиши, тасвирий санъатда ранглар орқали, бадий адабиётда сўзлар орқали тасвирланиши ҳақида маълумот бериш фойдадан холи бўлмайди. Асар яратиш учун ёзувчи сўзга бой бўлиши лозим эканлиги, бунга ўқиш-ўрганиш орқали эришиш мумкинлигини ўқувчилар онгига етказиш зарур. Бошланғич синфларда адабий тушунчаларни ўқувчилар яхши ўзлаштиришлари учун ўқитувчи адабиёт назариясидан илмий тушунчаларга эга бўлиши, асар таҳлилида нималарга эътибор берилишини ажратиб олиши, ўқитиш усуллари яхши билиши, таҳлилга ижодий ёндашиши, ўқувчиларнинг қизиқишларини ҳисобга олиши ўқиш дарсларида бадий асарни ўқитиш сифатини белгиловчи омиллардандир.

Бошланғич синф ўқиш дарсларида ўқувчиларни малакали китобхон сифатида тарбиялашда асар таҳлили ва ўқувчининг шахсий ижодкорлик қобилияти алоҳида аҳамият касб этади.

Ўқиш методикасида бадий асарни ўқиш билан боғлиқ иккита талаб олға сурилади: биринчидан, ўқувчилар намунадаги асар мазмунини тушунсин, иккинчидан, асарда қаламга олинган воқеа-ҳодисаларни қалбдан ҳис қила билсин.

Бошланғич синф ўқувчиларида сўз санъатини бевосита идрок этиш қобилиятининг ривожланиши асар сюжетининг ўзига манзур жиҳатларини аниқлаш, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолаш, ўз хулосаларини умумлаштириб баён қилиш тарзидаги адабий

таҳлил кўникмаларини эгаллай боришига боғлиқ.

Бадий асарнинг ўқувчилар томонидан идрок этилиш даражаси китобхонлик фаолияти натижалари таҳлили асосида белгиланади. Адабий таълим жараёнида асарнинг тўлиқ идрок этилиши адабий тушунчаларнинг чуқур эгалланганлигидан далолат беради.

Илмий-методик адабиётларни ўрганиш ҳамда тажриба-синов ишлари натижасида кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун адабий тушунчалар асосида бадий асарни идрок этишнинг тўртта даражасини ажратишни лозим топдик.

Биринчи даража. Бу гуруҳга мансуб болалар асарларни яхлит идрок эта олмайди, уларнинг диққати асар сюжетидаги алоҳида ҳодисаларга қаратилиб, эпизодлар орасидаги боғлиқликни тушуниб етмайдилар. Уларда матнни ўқиш ва эшитишда бевосита ҳиссий таъсир бўлиши мумкин, лекин ўз ҳисларини сўз билан ифодалаш мушкуллик туғдиради. Бу гуруҳдаги болалар асар қаҳрамонларининг хатти-ҳаракати ва руҳий ҳолатини ҳар доим ҳам аниқлай олишмайди.

Иккинчи даража. Бу гуруҳга мансуб ўқувчилар асарни тўғри қабул қилиши билан ажралиб туради. Аммо улар ҳам ҳис-туйғуларини ифодалашда қийналадилар, чунки тасаввур ҳар кимда ҳар хил бўлади. Бу гуруҳ ўқувчилари асар воқеаларининг кетма-кетлигини хотираларида осон тиклашади, лекин улар бир-бири билан қандай боғланганлигини ҳар доим ҳам тушунишмайди. Улар махсус савол-топшириқлар ёрдамида асар қаҳрамонларига хос хусусиятларни тўғри аниқлай олишади. Ҳаётий тасаввурларига таянган ҳолда уларнинг у ёки бу хатти-ҳаракатлари сабабини айтиб беришади. Аммо ўқиганлари юзасидан хулоса чиқара олишмайди.

Учинчи даражага мансуб ўқувчилар асарда баён қилинган воқеа-ҳодисаларнинг ички боғланишини билиши билан ажралиб туришади. Улар муайян тасаввурга эга бўлиши туфайли асарнинг тафсилотлари асосида образларни қайта яратиш қобилиятига эга. Асарда уларни, биринчи навбатда, қаҳрамонлар образи қизиктиради, ўқитувчининг йўналтирувчи саволлари асосида асардаги асосий фикрни, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари сабабини тўғри аниқлай олишади. Аммо мавжуд адабий тушунчалар асосида ўз хулосаларини умумлаштиришда айрим камчиликларга йўл қўядилар.

Тўртинчи даражага мансуб ўқувчилар нафақат асар воқеаларидан, балки унинг бадий ифодасидан ҳам таъсирланади. Уларнинг тасаввури ривожланган бўлиб, бадий асар

тафсилотлари асосида образни қайта яратишади. Матнни қайта ўқишни, ўқиганлари юзасидан фикр-мулоҳаза юритишни ёқтиришади. Матнда муаллиф нуқтаи назарини, асосий фикрни аниқлаш қобилиятига эга бўлишади. Уларнинг асар воқеалари юзасидан умумлашма хулосалари ўта жўн бўлса ҳам, мустақил фикр юритиши, асарда қўйилган муаммони аниқлашга бўлган ҳаракатининг ўзи муҳимдир. Шунга кўра, айтиш мумкинки, ўқувчиларда адабий тушунчаларнинг шаклланишини асарни идрок этиш даражасига қараб белгилаш мумкин, деган хулосага келдик.

Идрокнинг биринчи даражаси 3-5 ёшли болаларга мос келади. Бошланғич синф ўқувчиларининг шу даражага мансублиги адабий тушунчаларга доир билимларнинг суствлигидан далолат беради. Ўқиш дарслари билан фан сифатида тўқнаш келганида, иккинчи ва учинчи синфдаги бир неча ўқувчигина ўқиганларини учинчи даражада идрок қилиш қобилиятига эга бўлади. Бошланғич таълимнинг охирига келиб тўртинчи даражада идрок этиш барча ўқувчиларга хос хусусият саналади. Бошланғич синф битирувчиси бадиий асарни тўртинчи даражада идрок этиши адабий тушунчаларининг шаклланганлигини англатади.

Ўқиш методикаси масалалари билан ўзбек методист олимларидан К.Қосимова, С.Матчонов, Қ.Абдуллаева, Т.Ғаффорова ва рус методистларидан Н.Н.Светловская, М.И.Оморокова, Т.Рамзаевалар атрофлича шуғулланишган.

Профессор К.Қосимова ва С.Матчоновларнинг ўқиш методикасига доир ишларида ўқувчи таълимнинг фаол иштирокчиси, «методик омил» сифатида тилга олинishi бежиз эмас. Уларнинг фикрича, бошланғич синф ўқиш дарсларида ўқувчиларни малакали китобхон сифатида тарбиялашда асар таҳлили ва ўқувчининг шахсий ижодкорлик қобилияти алоҳида аҳамият касб этади [2]. Бу эса бошланғич синф ўқувчиларида шеър, мисра, ҳикоя, масал, топишмоқ, мақол, адабий қаҳрамон, сарлавҳа, матн, режа каби дастлабки адабий тушунчаларни шакллантира боришни тақозо этади. Шу мақсадга қаратилган адабий таҳлил ўқитувчи ва ўқувчининг қатъий режа асосида изчил ҳамкорликда изланишини талаб этади. Бусиз ўқувчи дастурда кўзда тутилган даражада асарни эстетик жиҳатдан англаш ва идрок этишга қодир бўлмайди. Таҳлилда умумийдан хусусийга, яъни асарни тушунишга ёрдам берувчи умумий мазмунни ва тафсилотларни аниқлашга томон бориш лозим. Таҳлил бошида асарнинг жанрий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бериладиган саволларни ўқувчиларнинг

мавжуд тушунчаларидан келиб чиқиб изчил ва кенг қамровли тарзда қўйиш талаб этилади. Шу асосда ўқувчиларнинг фикр ва ҳисларини муайян мақсадга йўналтирилса, бошланғич таълимда кўзланган натижага эришиш қийин кечмайди.

Жумладан, М.П.Воюшина бошланғич синфларда бадиий асар таҳлили тамойилларини қуйидагиларга ажратади ва тавсифлайди:

1. *Мақсадга йўналтирилган тамойил.* Бу тамойилга кўра, дарснинг асосий вазифаси асарни тўлақонли идрок қилиш, унинг ғоясини тушунишга йўналтириш мақсадидан келиб чиқиб белгиланади.

2. *Ўқилган асарни яхлит, изчил, ҳиссий идрок қилиш тамойили.* Бу тамойил бадиий асарнинг бирламчи идрок талаблари билан ички боғланишни ва идрок сифатини яхшилаш, шу орқали асарга қайтиб уни таҳлил қилиш эҳтиёжини юзага келтиришни назарда тутди.

3. *Асарни идрок қилишда ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш тамойили.* Бунда асар таҳлилида ўқувчиларнинг асар мазмунини чуқур англашларини таъминлашда ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таҳлил усулларини танлаш талаб этилади.

4. *Асар таҳлиliga шароит яратиш тамойили.* Бу тамойилга кўра, матн таҳлили ўқувчининг бадиий матнни тушуниш эҳтиёжларига жавоб бериши керак.

5. *Асарни иккинчи марта мустақил ўқишга бўлган эҳтиёж тамойили.* Бу тамойил адабий таълимнинг дастлабки босқичи учун жуда муҳимдир: кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар таҳлилдан олдин матн мазмунини тўлиқ англашлари учун уни яна бир марта ўқиб чиқишлари талаб этилади.

6. *Шакл ва мазмуннинг бирлиги тамойили.* Асарда тасвирланган ҳолатни қайта тиклаш уни акс эттиришга эмас, балки тасвирнинг ўзи, яъни унинг мазмуни билан узвий боғлиқ бўлган асар шаклини таҳлил қилишга йўналтирилиши керак бўлган саволлар ва вазифаларнинг табиатини белгилайди.

7. *Бадиий асарнинг умумий ва жанр хусусиятларини, бадиий ўзига хослигини ҳисобга олиш тамойили.* Бу тамойил таҳлилнинг умумий йўналиши ва усулини танлашда ўзини намоён қилади. Адабиётнинг турли хил адабий турлари ва жанрлари моҳиятан бир-биридан фарқ қилади. Шунинг учун бу асарларни таҳлил қилишда бир хил ёндашувлар бўлиши мумкин эмас.

8. *Таҳлил усулларини танлаш тамойили.* Бу тамойил асарнинг таҳлил усулини танлаб олишни назарда тутди: унинг барча элементлари таҳлил қилинмайди, балки ишнинг

98 ғоявий йўналишини очиш учун етарли мазмун танлаб олинади.

9. *Ўқиш малакасини такомиллаштиришга қаратилган тамойил.* Бу тамойил адабий таълимнинг бошланғич босқичига хос бўлиб, унга кўра, ўқиш малакаси ўқувчиларнинг шахсий мақсадига айлантирилгандагина яхшиланади: қайси ўқувчи ўз хоҳиши билан кўп ўқиса, натижа яхши бўлади.

10. *Ўқувчиларнинг китобхонлик кўникма-малакаларини ривожлан-тириш тамойили.* Унга кўра, синфдаги бадий асар таҳлили ўқувчиларнинг нафақат ўрганилаётган асар ғоясини ўзлаштиришига, балки уларнинг адабий ривожланишига, уларда дастлабки адабий тушунча ва китобхонлик малакаларини шакллантиришга ҳам ёрдам берди [1].

Ўқишнинг натижаси асар мазмунини англашдир. Бу натижа нафақат ўқиш техникасида, балки ўқувчининг фикрлаш даражасини ошириш, умумлаштириш қобилиятини шакллантириш, нутқини ривожлантириш даражаси – луғатининг бойлиги, сўз маъносини аниқ тушуниши; ўқиладиган матннинг хусусиятлари англаши, ҳаёт ҳақидаги мавжуд билим, шунингдек, тажрибасини кўрсата олиши билан белгиланади.

Ушбу омилларга қараб, матнни тушунишнинг қуйидагича муайян даражасига эришилади:

- *асар мазмунини англаш даражаси* – матннинг алоҳида таркибий қисмларини танлаш, уларни бир-бири билан боғлаш, умумлаштириш, алоқаларни ўрнатиш, воқеалар ривожини аниқлаш; тасвир мазмунини тушуниш;

- *фикрлаш даражаси* - муаллифнинг мақсадини, асарнинг ғоявий-бадий хусусиятларини тушуниш, қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаш, уларни баҳолаш. хулоса чиқариш, келтирилган далилларни изоҳлаш, ҳаёт тажрибаси билан ўзаро боғлаш.

Муаммо юзасидан олиб борилган изланишлар бадий асарни таҳлил қилишга турли ёндашишлар мавжудлигини кўрсатди. Уларнинг айримларини кўриб чиқамиз.

Асар тили таҳлили бу асарда муаллиф томонидан қўлланилган тасвирий ифода воситалари ҳамда қаҳрамонлар нутқи ва уларга ёзувчи муносабатини аниқлаш мақсадида уюштирилади. Масалан, 4-синфда Рауф Толибнинг «Қуёш севган юрт» асари ўргангилганда шеърдаги тасвирий воситаларни аниқлаш юзасидан қуйидаги савол-топшириқлар берилиши мумкин: «Қуёш тоғлардан, боғлардан кўз узолмас экан» гапини матндан топиб ўқинг. Қуёшнинг юртимизни

нима учун севишини қандай изоҳлайсиз?» ва ҳакозо. Бундай топшириқлар ўқувчилар луғат бойлигини, нутқининг ифодалигини оширишга хизмат қилади.

Адабий таҳлил орқали асар қаҳрамонларининг феъл-атвори, хис-туйғулари, характер хусусиятлари ўрганилади. Масалан, 4-синфда Нормурод Норқобиловнинг «Харита» ҳикояси ўрганилганда, асар қаҳрамонлари Самад ва Расулнинг феъл-атворини тавсифлаш орқали уларнинг характер хусусиятлари очиб берилади. Адабий таҳлилни шу таҳлитда уюштиришни бошқа асарларга нисбатан ҳам қўллаш мумкин.

Асар воқеалари таҳлили асосида сюжет ва унинг асосий қисмлари ўртасидаги боғланишни аниқлаш масаласи туради. Бундай таҳлилда хатти-ҳаракатдан характерга, воқеа-ҳодисадан матн мазмунига қараб борилади. Хусусан, 4-синфда Пиримкул Қодировнинг «Хатарли учрашув» ҳикоясидаги воқеалар ривожини ва улар орасидаги боғланишни аниқлаш учун қуйидаги режадан фойдаланиш мумкин: 1. Жондорларни ит деб юрибман. 2. Бехосдан чўчиб кетдим. 3. Қорга ўтириб қолдим. 4. Гап ақл ва иродада экан. Асар мазмунини режа асосида ҳикоя қилдириш ўқувчиларга ундаги асосий фикрни тўғри англашларига яқиндан ёрдам беради.

Муаммоли таҳлил бадий асардаги муаммоли масала ва вазиятлар асосида ташкил этилади [2]. Масалан, Ҳаким Назирнинг «Қодир билан Собир» ҳикояси ўқилганда (4-синф) «Болалар ўртасида қандай ҳолатларда дўстлик бўлади? Доим бирга юрадиган болаларни дўст деб бўладими?» каби саволлар асосида муаммоли вазият яратилиб, ўқувчилар фикр-мулоҳазалари асосида ҳал этилади. Бу эса уларнинг ижодий ва мантикий фикрлашларига замин яратади.

Ўқиш методикасида таҳлилнинг сўз билан тасвирлаш ва график тасвирлаш, тасвирий воситалар таҳлили, кузатиш, маънодош сўзларни топиш, асарни саҳналаштириш, ифодали ўқиш ва ролларга бўлиб ўқиш, қайта ҳикоялаш, шахсини ўзгартириб ҳикоялаш усуллари кенг қўлланилади.

Бадий асар устида ишлашни ташкил қилишда таҳлил усулини танлаш асар матнининг хусусиятлари ва таҳлил жараёнида ҳал қилиш зарур бўлган вазифаларга қараб аниқланади.

Юқори синфларда адабий тушунчаларни таркиб топтириш жараёнини профессор Асқар Зуннунов 5 босқичга бўлади:

1. Адабий асарнинг бирор компоненти ва унинг ғоявий-бадий аҳамиятини аниқлаш.

2. Компонентларни (ёки тасвирларни) кузатиш, белгилаш ва умумлаштириш.

3. Олинган билимни амалда (адабий асарни таҳлил қилишда ва ижодий иншолар ёзишда) татбиқ этиш, машқ қилиш.

4. Илгари ўзлаштирилган тушунчани (компонентни) янги билимлар билан бойитиш, кенгайтириш.

5. Бу тушунчаларнинг адабий асардаги бошқа муҳим элементлар ва ёзувчининг ижодий услуби билан боғланишини аниқлаш [4].

Бошланғич синфларда адабий тушунчаларни ўрганиш юқори синфлардагидан фарқ қилади. Чунки кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ёши, савияси, тажрибаси бадиий асар устида қатъий назарий тушунчалар асосида ишлашни кўтармайди. Биз илмий-методик изланишлар давомида бошланғич синф ўқиш дарсларида ўқувчиларда адабий тушунчаларни таркиб топтиришни шартли равишда қуйидаги босқичларга бўлишни мақсадга мувофиқ деган хулосага келдик:

1. *Тайёрлов босқичи*. Бу босқич амал қилинадиган 1-синфда асарнинг эстетик тарбиявий ғоясини кузатиш, асар воқеаларини қисмларга ажратиш; бадиий асар мавзусини аниқлаш, шеърый нутқ билан насрий нутқнинг бир-биридан фарқини кузатиш билан боғлиқ тушунчалар устида ишланади. Ўқувчиларнинг талаффузи ва оғзаки нутқига кўпроқ эътибор қаратилади.

2. *Бошланғич босқич*. 2-синфда амал қилинадиган бу босқичда асарнинг ғоявий-бадиий мазмунини кузатиш; асар мавзуси ва

ғояси устида ишлаш; диалог ҳақида умумий тушунча бериш; асарни қисмларга ажратиш ва унинг ўзаро боғлиқ воқеалардан ташкил топиши ҳақида тасаввур ҳосил қилиш; асардаги кичрайтириш, эркалаш, кўчма маъноли сўзларнинг бадиий хусусиятларини аниқлаш; шеърый нутқнинг банд ва мисралардан ташкил топишига доир тушунчалар устида ишланади. Адабий жанрларнинг фарқи, асарнинг таркибий элементлари, асарда тасвирланган воқеа-ходисалар ва адабий қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатларини аниқлашга ўргатилади.

3. *Асосий босқич*. Бу босқич амал қилинадиган 3-4-синфларда асар қаҳрамонларининг суврати ва сийратини кузатиш, тасвирланган воқеаларнинг ҳаёт билан боғлиқлигини англашларига эришиш, ёзувчининг асар қаҳрамонларига муносабати устида ишлаш; ҳикоя ва тасвир ҳақида тушунча; табиат тасвири, қаҳрамон тасвири устида ишлаш; асарни қисмларга ажратиш ва унинг режаси ҳақида маълумот бериш; асардаги воқеаларнинг ривожланиб боришини, сабаб-натижа боғланишини аниқлаш; ўхшатиш, жонлантириш, ибора ҳақида тушунча ҳосил қилиш; насрий ва шеърый нутқнинг ўзига хос хусусиятларини кузатиш; шеърый нутққа хос такрор, муболаға ҳақида амалий тушунча ҳосил қилиш; шеърый нутқда сўзлар тартиби, шеър тузилиши – қофия, банд ҳақида умумий тушунча ҳосил қилиш каби ишларни амалга ошириш кўзда тутилади.

Адабиётлар

1. Воюшина М.П. и др. Методика обучения литературе в начальной школе: учебник для студ. высш. учеб. заведений // под ред. М.П.Воюшиной. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 288 с.
2. Воюшина М.П. Формирование системы читательских умений в процессе анализа художественного произведения // Начальная школа. – 2004. – № 3. – С. 39-44.
3. Ганиева Б.И. Кутубхоналарда ўқувчилар ўқиш маданиятини тарбиялашнинг педагогик имкониятлари. Пед.фан.номз.дисс. –Т.:2008. –161 б.
4. Джежелей О.В. Чтение и литература // Программно-методические материалы: Чтение. Начальная школа / Сост. Т.В.Игнатьева. – М.: Дрофа, 2000. – С. 68-69.
5. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения // учеб. пособие. – М.: Флинта, 2007. – С 9.
6. Занков Л.В. Развитие школьников в процессе обучения. – М.: Просвещение, 2007. – 152 с.
7. Зуннунов А. 4-10-синфларда адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш // Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи. 1974. – 137 б.
8. Зуннунов А., Ҳотамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 333 б.
9. Зиёмухаммадов Б. Педагогик маҳорат асослари. – Т.: Тиб Китоб, 2009. – 181 б.
10. Иброҳимова З. Қувноқликка яширинган изтироблар (Анвар Обиджон портретига чизгилар). – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2005. – 30 б.
11. Ибрагимов Р. Бошланғич мактаб ўқувчиларида билиш фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари. Пед.фан.номз. дисс. – Т.: 2007. – 140 б.
12. Йўлдошев И., Мирзараҳимова М. Она тили ва адабиётдан ноанъанавий дарслар. – Т.: ТДПУ, 2006. – 5-8-бетлар.